

‘Het is Scheffers bewuste verschuiving van strijd naar het vinden van een *modus vivendi* die zijn bijdrage nieuw en waardevol maakt.’

– James Kennedy, *NRC Handelsblad*

‘De toegevoegde waarde van dit boek is dat het de immigratieproblemen poogt te verklaren en in een breder perspectief plaatst, dat bijna als vanzelf uitnodigt tot een nieuwe blik.’ – Hans Goslinga, *Trouw*

‘Scheffer is op zoek naar een nieuwe verbinding tussen openheid en afsluiting, en iedereen zou hem daarin moeten volgen. Dit boek kan zelfs uitgroeien tot een gids naar een nieuwe consensus, waar iedereen na jaren van verhitte debatten en polarisatie naar op zoek is.’

– Bart Jan Spruyt, *HP/De Tijd*

‘Controversieel, erudiet en brandend actueel, en bovenal: het nuttigste boek van het jaar.’ – *Humo*

‘*Het land van aankomst* van Paul Scheffer is waarschijnlijk het meest complete en meest doordachte boek omtrent migratie dat het laatste decennium in de Lage Landen werd geschreven voor een groot publiek.’ – Sami Zemni, *Stadsgeschiedenis*

‘In *Het land van aankomst* brengt Paul Scheffer steekhoudende argumenten, inzichten van deskundigen en verhelderende voorbeelden bij elkaar. Wie denkt een verbitterde aanklacht tegen de multiculturele samenleving open te slaan, wordt aangenaam teleurgesteld.’

– Jozef Schmid, *Deutschlandradio Kultur*

‘*Het land van aankomst* heeft het in zich een standaardwerk te worden. Op een zeer heldere manier behandelt Scheffer thema’s waar velen hun vingers niet aan willen branden.’ – *Neue Zürcher Zeitung*

Paul Scheffer

Het land van aankomst

2009

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Copyright © 2007 Paul Scheffer
Eerste druk 2007
Twaalfde, herziene druk 2009
Omslagontwerp Studio Jan de Boer
Omslagfoto Trevillion Images
Vormgeving binnenwerk Adriaan de Jonge
Druk Bariet, Ruinen
ISBN 978 90 234 5462 5
NUR 323/694

www.debezigebij.nl

So from an early age I developed the habit of looking,
detaching myself from a familiar scene and trying to
consider it from a distance. It was from this habit of
looking that the idea came to me that as a community
we had fallen behind. And that was the beginning of my
insecurity.

V.S. NAIPAUL

Inhoud

I EEN KOFFER OP DE OVERLOOP 9

Verdraagzaamheid onder druk – De behoudzucht van migranten –
De tussengeneratie – Oude en nieuwe migratie – Integratie vraagt om
zelfonderzoek – Na het multiculturele drama

II DE WERELD IN DE STAD 59

De nabijheid van vreemden – Segregatie en ongelijkheid – De cultuur
van het getto – Zwarte en witte scholen – Spreiding zonder menging –
Terug naar de tuinstad

III DE GROTE VOLKSVERHUIZING 99

De wereldbol is breekbaar – Verkleuring en vergrijzing – De klassieke
immigratielanden – Migratie en ontwikkelingshulp – Een moraal
van de mobiliteit – De opstand der burgers

IV NEDERLAND VERMIJDINGSLAND 149

Vreemde ogen dwingen – Migratie en natievorming – Tolerantie is
geen laissez-faire – De verzuiling van de islam – Postkoloniale lessen –
Eigenheid en openheid

V EUROPESE CONTRASTEN 191

Van emigratie naar immigratie – Vroege weerstanden –
Republikeinse antwoorden – Vreemdelingen na de volkerenmoord –
Afscheid van het imperium – Aan de buitengrenzen

VI DE KUNST VAN HET KOSMOPOLITISME 245

De koloniale fuik – Het ‘verlichte’ racisme – De waarde van culturen
– Het multiculturalisme voorbij – Het vooroordeel gewogen –
Wereldburgers in wording

VII DE HERONTDEKKING VAN AMERIKA 291

Het credo van de kolonisten – In de smeltkroes – Het verzet tegen
immigranten – De ‘gouden deur’ gaat dicht – De lange echo van de
slavernij – Positieve discriminatie

VIII HET VERDEELDE HUIS VAN DE ISLAM 341

Islam en imperialisme – In een seculiere omgeving – Conservatisme
en radicalisering – Liberale hervormers – Gelijke monniken, gelijke
kappen – Een wereld zonder nooduitgang

IX DE GRONDWET VAN GELIJKWAARDIGHEID 399

Zonder ‘wij’ gaat het niet – Alles van waarde moet zich verweren –
Een drieluik van integratie – Dilemma’s van gelijke behandeling – De
immigranten van morgen – Het land van aankomst

EPILOOG 441

NAWOORD BIJ DE TWAALFDE DRUK 447

NOTEN 463

BIBLIOGRAFIE 481

NAMENREGISTER 505

I

Een koffer op de overloop

VERDRAAGZAAMHEID ONDER DRUK

‘Welkom,’ klinkt het onverwachts aan de overkant van de straat, ‘bevalt het u hier?’ Zeker, het bevalt uitstekend en daar is niets aan gelogen, want de Marokkaanse havenstad Tanger is in deze zomermaanden een uitnodigende warboel. Langs de boulevard wordt geflaneerd door jong en oud, uitgepakt en ingepakt. De stad is overvol met terugkerende migranten. Hun kinderen zijn vaak modieus gekleed, en achter het stuur van ruim bemeten auto’s belichamen ze in de ogen van de achterblijvers een succesverhaal.

Het welkom had ik in de afgelopen weken wel vaker gehoord, want Marokko heeft een traditie van gastvrijheid. Maar dit keer kwam de begroeting uit de mond van een jonge Marokkaan die me in mijn eigen taal toesprak, ook nog eens met een Amsterdamse tongval. Hij sprak me aan met de trots van een gastheer: ‘Dit is mijn land, nou en wat vind je ervan?’ We praatten wat heen en weer over hier en daar, hij stapte bij zijn vrienden in de auto en verdween in de drukte.

Ik bleef enigszins verward achter, want degene die me welkom had geheten was een landgenoot. Wanneer hij zijn mond opendeed merkten de marktkooplui van Tanger onmiddellijk dat hij in het buitenland was geboren, als ze dat al niet aan zijn houding hadden afgelezen. De prijzen waren voor hem hoger dan voor de ingezetenen, ook hij was vooral een wandelende portemonnee. Als een toerist was hij op vakantie in een land dat hij slechts oppervlakkig kende, eigenlijk alleen maar uit de verhalen van zijn ouders.

In zijn ‘welkom’ proefde ik niet alleen een vriendelijk gebaar, maar ook bitterzoete wraak. Eindelijk kon hij iets laten zien wat van hem

was, eindelijk waren de rollen omgedraaid. De gasten die hij verwelkomde waren immers degenen die hem in hun land zo vaak de rug toekeerden. Door dat bijna uitdagende ‘welkom’ werd de Nederlandse bezoeker op zijn tekort tegenover vreemdelingen gewezen. Althans, zo voelde het.

Landgenoten in den vreemde, maar toch ook vreemden in eigen land. Dat is de onzekerheid waar het hier over zal gaan. Een verwarring die milde, maar ook schrijnende kanten heeft. Achter het welkom dat wordt uitgesproken in een vreemd land schuilt een niemandsland, een ervaring van nergens werkelijk thuis te zijn. Trots willen zijn op wat je eigenlijk alleen kent van horen zeggen, omdat je niet trots kunt zijn op de plek waar je bent opgegroeid.

Wanneer we het spoor van de migranten terugvolgen naar het land van herkomst dan zien we een onzekerheid die ook de onze is geworden. Migrantten uit alle windstreken hebben het aanzien van de grote steden veranderd. Wat ooit hun en onze bedoelingen zijn geweest, het doet er allang niet meer toe. De wereld heeft zich in onze wijken genesteld en dat is een verwarrende en schokkende ervaring. De markten, de godshuizen, de scholen en de sportverenigingen: alles en iedereen wordt geraakt door de volksverhuizing die gaande is en waarvan het einde nog lang niet in zicht is.

We maken ingrijpende veranderingen mee en het is onverstandig om die als onbeduidend voor te stellen of te veronachtzamen. Hoe vaak kom je niet de dooddouner ‘immigratie is van alle tijden’ tegen, het idee dat mensen altijd in beweging zijn geweest en dat deze tijd daarop geen uitzondering vormt. Zo schrijft de gemeente Amsterdam, als ging het om een routineuze mededeling: ‘Bijna de helft van de Amsterdammers komt oorspronkelijk niet uit Nederland. Dat is niets nieuws. Als immigratiestad staat Amsterdam al eeuwen open voor mensen van verschillende komaf en gezindte: denk aan de Portugese joden, de Franse hugenoten of de trekarbeiders uit Duitsland.’

Ook al zou er naar historische maatstaven niets nieuws onder de zon zijn, dan nog zijn we getuige van een ingrijpende omslag in de samenstelling van de bevolking. De zeventiende eeuw was inderdaad vol beweging, maar dat doet toch niets af aan de omwenteling die de grote steden nu doormaken? De gastarbeiders uit Marokko of Turkije die

onze buurten veranderen, kunnen toch niet worden weggestreept tegen de trekarbeiders uit Duitsland die ooit onze contreien hebben aangedaan? Het moge zo zijn dat er joden uit Portugal deze kant uit zijn gevlucht om aan de inquisitie van de katholieke kerk te ontkomen, maar daarmee is de komst van vluchtelingen uit Iran of Afghanistan die aan religieuze dwingelandij van de islam willen ontkomen nog geen vanzelfsprekendheid geworden.

En wat weten we eigenlijk van de volksverhuizers die Amsterdam in vroegere tijden tot immigratiestad maakten? Een recente studie van de historica Erika Kuijpers spreekt over 'ontelbaren' en 'onzichtbaren' en laat zien dat we niet zoveel weten, behalve dan over de maatschappelijke bovenlaag die zich kenbaar heeft gemaakt door publieke werken en fraaie grachtenpanden. Verder kan het leven van het gros van de migranten maar moeilijk in kaart worden gebracht, zelfs de aantallen kennen we slechts bij benadering. Alleen al die onwetendheid maakt het stoere 'er is niets nieuws onder de zon' zo ergerlijk.

Hoe lang kan de betekenis van wat je overkomt worden ontkend met een verwijzing naar lotgevallen uit het verleden? Hoe lang kan een ingrijpende ervaring buiten de orde worden verklaard? Het gevoel dringt zich op dat de hedendaagse migratie en de reacties die zij heeft opgeroepen, de samenleving vooralsnog niet vooruit hebben geholpen. En dat gevoel laat zich niet kalmeren: in eigen land, maar ook in de ons omringende landen, staan de verdraagzaamheid en de vrijheid onder druk.

We leven in een tijd waarin de vooruitgang het alleenrecht heeft, en waarin de ervaring dat iets verloren gaat onmiddellijk wordt weggezet als heimwee naar een verleden, en dan ook nog eens een verleden dat veel te mooi wordt voorgesteld. We zijn heel bedreven geraakt in het herscheppen van de werkelijkheid: verarming noemen we kortweg een verrijking, halftaligheid gaat door het leven als tweetaligheid en benepenheid vraagt om een welwillende bejegening. Maar die buigzame woorden maken de werkelijkheid echt niet soepeler. De botsingen die door de komst van migranten worden opgeroepen zijn niet langer te ontkennen.

De migratie die we nu meemaken heeft onze samenlevingen in veel opzichten niet opener gemaakt. Door de traditionele opvattingen die

veel migranten meebrengen, zijn oude vragen omtrent de positie van de vrouw ineens weer opgedoken en is de vrijheid van meningsuiting opnieuw omstreden geraakt. Opeens hebben we het weer over godslastering en over geloofsafval. Ook al gaat het soms om opvattingen die we kennen uit onze eigen geschiedenis, dan nog is het geen vooruitgang om de emancipatie van vijftig jaar geleden te moeten herhalen.

Het is niet vanzelfsprekend dat de migratie van de laatste decennia een 'verrijking' vormt voor de samenleving. Eigenlijk is het veelvuldige gebruik van dat woord nogal ongelukkig wanneer we de armoedige levensomstandigheden van veel migranten en hun kinderen voor ogen houden. De scholen hebben plotseling te maken gekregen met een optelsom van achterstanden en dat zorgt voor aanmerkelijke problemen. Afgezet tegen de baten zijn de kosten van migratie vooralsnog hoog gebleken, in sommige landen zelfs hoger dan de opbrengsten, al blijven zulke rekensommen ingewikkeld.

Het gaat hier uitdrukkelijk niet om de schuldvraag, die opduikt in veel hedendaagse beschouwingen over immigratie. De ontvangende samenlevingen treden de nieuwkomers hoogst onzeker tegemoet. De verkramping en de neiging om zich van de buitenwereld af te keren zijn onmiskenbaar. Tegelijk hadden veel migranten meer kunnen doen om een plek te verwerven in het nieuwe land. Ze hadden zich sneller moeten losmaken van de 'illusie van terugkeer', de gedachte dat hun verblijf slechts tijdelijk was. Zoals iemand opmerkte in een debat: 'De prijs van het blijven is dat men de moeite neemt om te leren. En leren is wat anders dan afweren.'

Aan alle kanten zijn tekorten aanwijsbaar en toch is daarmee lang niet alles gezegd. De tegenstellingen die we vaststellen kunnen worden overwonnen. Dat is de drijfveer om te zoeken naar nieuwe woorden en inzichten. We willen de komst van mensen uit alle delen van de wereld niet gelaten ondergaan. Alleen door iets terug te zeggen is het mogelijk om deze nieuwe werkelijkheid te aanvaarden. Het zal in alles wat hier volgt erom gaan hoe uit deze botsing rond de migratie een vernieuwing van de samenleving als geheel kan voortkomen.

We hebben behoefte aan een meer onbevangen benadering van de wrijvingen en botsingen die kenmerkend zijn voor alle migratiebewe-

gingen van enige omvang. Gelukkig kunnen we terecht bij vroegere generaties historici en sociologen die zich met migratie bezighielden. Oscar Handlin, de beroemdste geschiedschrijver van de immigratie in Amerika, is een bron van inspiratie. Hij schreef in een tijd dat het conflict tussen nieuwkomers en ingezetenen nog niet was gegoten in termen van goed en kwaad.

Handlin beschrijft in *The Uprooted* (1952), misschien wel het meest invloedrijke boek dat ooit over het onderwerp is geschreven, de oorzaken en de gevolgen van de migratie van grote aantallen mensen die uit Europa naar Amerika overstaken. Zijn verhaal kan in één zin worden samengevat en die zin is de leidraad van alles wat hier zal volgen: 'de geschiedenis van immigratie is de geschiedenis van een vervreemding en de gevolgen daarvan'. Vervreemding en verlies, dat zijn sleutelbegrippen die de komst van migranten in een nieuwe omgeving beschrijven.

Daarbij denkt hij allereerst aan degenen die kwamen, 'want het gevolg van de verplaatsing was voor deze mensen harder dan voor de samenleving die hen ontving'. Handlins verhaal gaat over de miljoenen die op drift raakten vanwege de industrialisering en de enorme bevolkingsgroei in de tweede helft van de negentiende eeuw. De ontwrichting en armoede die daar vooral op het platteland het gevolg van waren vertaalden zich in een massale emigratie uit landen als Ierland, Duitsland, Italië, Zweden, Noorwegen en Polen. Mensen werden losgescheurd uit hun eeuwenoude omgeving door grote economische en sociale krachten. En vrijwel niemand verwelkomde deze bevrijding, zo zegt Handlin, want deze diende zich allereerst aan als een scheiding. Met veel inlevingsvermogen beschrijft hij de vaak gruwelijke tocht over de oceaan en de aankomst in het nieuwe land. Daar moesten de volksverhuizers hun weg vinden: meer dan eens volkomen berooid en zonder idee wat hun te wachten stond.

Naast ambachtslieden waren het vooral boeren die hun toevlucht zochten in Amerika, maar zij kregen maar moeilijk voet aan de grond. Migratie was en is nog steeds vooral een verhaal van stad en platteland. De oude levenswijze was niet erg doeltreffend in de nieuwe omstandigheden. Vooral het gezinsleven was anders: de uitgebreide families vielen langzaam uiteen, oude vaardigheden bleken ineens niet

meer lonend. 'Eenzaamheid, verwijdering van de dorpsgemeenschap en wanhoop over de onbeduidendheid van hun eigen talenten, dat kleurde het wereldbeeld van de boeren in Amerika.'

In deze vreemde omstandigheden zochten velen hun toevlucht bij de zekerheden van hun godsdienst: 'In die zin waren alle immigranten behoudzuchtig. Ze probeerden hun ideeën te verankeren in stevige religieuze en culturele instituties die hen konden beschermen tegen een vreemde nieuwe wereld.' Dat haken naar oude vormen en gewoonten diende vooral om te overleven in een stedelijke omgeving. Het is meer dan begrijpelijk dat veel migranten het dorpsleven in de stad wilden voortzetten en het is daarom zo onbegrijpelijk dat velen in migranten grote vernieuwers hebben willen zien.

In het nieuwe land, dat zo verwarrend en vol gevaar was, hadden mensen behoefte aan de steun van hun godsdienst. Dat behoud van de religie was echter een zware opgave: 'De omgeving, die zo vreemd, onthecht en vrij was, maakte het moeilijk om vast te houden aan wat thuis zo vanzelfsprekend was.' Het eindresultaat was al te vaak een gevoel nergens meer bij te horen: 'Zo hadden ze de vervreemding voltooid ten opzichte van de cultuur waarin ze nu leefden, maar ook ten opzichte van wat ze achter zich hadden gelaten.' Dat is ook de ervaring van veel hedendaagse migranten die zoeken naar aanknopingspunten in een nieuwe samenleving.

Zoals gezegd zijn het niet alleen de migranten die gebukt gaan onder onzekerheid, maar ook degenen die al leefden in het land van aankomst, dat immers geen onbeschreven blad was, maar een land met gebruiken en gewoonten. Ook zij zijn uit het lood geslagen en moeten proberen een nieuw evenwicht te vinden. Handlin ziet die kant van de geschiedenis: 'Alles in de buurt was zo prettig, zouden ze later zeggen, tot het moment dat de anderen kwamen. Die brachten vreemde gewoonten, een onbegrijpelijke taal, andere kleding en merkwaardig voedsel mee. En bovendien waren ze arm, werkten hard en betaalden hogere huren voor minderwaardige woningen.'

In een eerdere studie keek Handlin naar de reactie van de bewoners van het negentiende-eeuwse Boston op de Ierse migranten, die in grote aantallen de stad binnenkwamen. De aanvaringen waren hardhandig en het duurde zeker een halve eeuw voordat de stad een nieuw

evenwicht had gevonden. ‘De conflicten tussen groepen lieten een duurzaam litteken achter dat het aangezicht van het maatschappelijk leven in Boston ontsierde.’ Toch zocht Handlin naar een subtiele benadering van het conflict, zonder de schuld voor die spanningen aan één kant te leggen. Hij gebruikte voorzichtige woorden als ‘sociaal ongemak’ en ‘onderhuids wantrouwen’ om de houding van de ingezetenen te beschrijven.

Dat degenen die er al waren, en hun wereld zagen veranderen door de migranten, teruggrepen naar een zeker idee over de gemeenschap zoals die was voordat alles anders werd, is een begrijpelijke reactie. Het is een doodlopende weg om mensen die zich niet meer thuis voelen in hun eigen buurt voor te houden dat we ons niet tegen de stroom van de tijd in moeten bewegen. In de vaak misbruikte uitdrukking ‘vreemdeling in eigen land’ ligt de erkenning besloten dat de migratie de hele wereld in de stad heeft gebracht. Het gevoel bij de ingezetenen dat een vertrouwde samenleving verloren gaat, moet, evenzeer als het gevoel van ontworteling van veel nieuwkomers, onder ogen worden gezien. Want inderdaad: de geschiedenis van de immigratie is de geschiedenis van een vervreemding en de gevolgen daarvan.

Te lang waren degenen die niet in de wijken woonden waar de migranten zich vestigden de warmste pleitbezorgers van de multiculturele samenleving, terwijl degenen die er wel woonden op den duur wegtrokken. Hun stem werd niet gehoord of werd gekleineerd als een vorm van vreemdelingenhaat. Nu de middenklasse zich niet langer kan onttrekken aan de veranderingen die de migratie oproept – onder meer omdat de migrantenkinderen niet meer over het hoofd kunnen worden gezien in de schoolklassen –, is het debat opengebroken. En daarin moeten zowel de levensverhalen van de migranten als de ervaringen van degenen die er al waren tot ons doordringen.

Alle omvangrijke migratiebewegingen roepen spanningen en conflicten op en het helpt om die zo nuchter mogelijk te beschrijven. De Amerikaanse socioloog Robert E. Park beschreef al in de jaren twintig van de vorige eeuw de cyclus van etnische relaties. Volgens hem liep die van isolement en vermijding via contact, concurrentie en conflict naar accommodatie en assimilatie. De gedachte achter deze cyclus is herkenbaar: de migranten die aankomen vertonen de neiging zich af

te zonderen, mede door de vermijdende reactie van de omringende samenleving. In de daaropvolgende periode proberen migranten en hun kinderen zich een plaats te bevechten in het land van aankomst en dat leidt tot wedijver en wrijvingen. De vraag hoe samen te leven wordt onontkoombaar en wanneer die op een bevredigende manier wordt beantwoord, zullen de nakomelingen van de oorspronkelijke migranten min of meer probleemloos opgaan in de samenleving.

Dat is een hoopvol idee en men zou daarin ook het bekende model van drie generaties kunnen herkennen. De eerste generatie migranten staat dan voor het isolement en de vermindering. Hun kinderen leggen zich daar niet bij neer, eisen hun rechten op en komen daarmee onherroepelijk in conflict met de gevestigde burgers. Ten slotte hebben de kleinkinderen, de derde generatie, de mogelijkheid om volwaardig en vanzelfsprekend deel te nemen aan de samenleving.

Natuurlijk kan het verloop van de migratie niet zo keurig in fasen en generaties worden opgedeeld, maar het gaat hier vooral om de vaststelling dat elke migratiegeschiedenis botsingen met zich meebrengt. Dat was en is zo in Amerika en herhaalt zich in het hedendaagse Europa. Het is moeilijk te zeggen hoe lang en hoe hevig de periode van conflict zal zijn, maar we laten de fase van de vermindering langzaam achter ons, zoveel is inmiddels wel duidelijk. Het is nodig om die wrijvingen te zien als een onderdeel van de zoektocht naar de manier waarop nieuwkomers en ingezetenen kunnen samenleven. Het conflict heeft een socialiserende werking, of zoals het in modern jargon heet: 'vechten is hechten'.

In tal van Europese landen is het idee gegroeid dat wat voor ons ligt minder zal zijn. Slechts weinigen denken nog dat hun kinderen een betere toekomst tegemoet gaan, terwijl de generatie van de wederopbouw leefde met het vooruitzicht dat hun kinderen een vrijer en welvarender leven zouden leiden. Het helpt niet echt om te zeggen dat de tijd waarop we nu zo afgeven ooit voor komende generaties de goede oude tijd zal zijn. Vooralsnog telt slechts dat een gevoel van verlies ons in de greep heeft en zoeken we naar een manier om voorbij die ervaring te reiken.

De literaire critica Svetlana Boym ontwaart een patroon: 'Nostalgie is onontkoombaar als verdedigingsmechanisme in deze tijd van een

versneld levensritme en historische omwentelingen.’ Het is niet verwonderlijk dat nieuwkomers en ingezetenen op een vergelijkbare manier reageren, want de oorzaak van hun onrust is dezelfde. De migranten belichamen natuurlijk als eersten een wereld die op drift is geraakt, maar degenen die er al waren worden meegesleurd door deze veranderingen van hun dagelijkse omgeving. Die gedeelde ervaring leidt echter niet zomaar tot toenadering, zoals Boym vaststelt: ‘Op het moment dat we de behoefte ergens bij te horen omzetten in een bevestiging van eigenheid, scheiden de wegen zich en komt er een einde aan het wederzijdse begrip.’ En dat is precies wat er nu gaande is: het verlangen om houvast te vinden in een woelige wereld drijft oude en nieuwe burgers uiteen.

Dat verschijnsel herkennen we in de geschiedenis van de immigratie: een afwisseling van openheid en afsluiting zowel aan de kant van de minderheden als bij de meerderheid. De Amerikaanse immigratie zal nog uitvoerig ter sprake komen, maar nu al stellen we vast dat na veertig jaar massale migratie tussen 1880 en 1920 nieuwe wetten werden aangenomen die de migratie tot 1965 tot een minimum zouden beperken. De analogie met het huidige Europa is opvallend: ook hier zien we na decennia van omvangrijke immigratie een wijdverspreide behoefte tot beperking ervan.

De roep om het afremmen van de immigratie is dus geen exclusief Europees verschijnsel of een onvermogen om met migranten om te gaan, dat verklaard kan worden uit een korte immigratiegeschiedenis. Afsluiting als middel om een sociaal evenwicht te herstellen moeten we volledig serieus nemen. De geschiedenis leert dat er zelden sprake is van een spontane toenadering tussen ingezetenen en nieuwkomers. Juist omdat het risico van tegen elkaar opbiedende loyaliteitsverklaringen levensgroot is – zeg maar ‘eigen volk eerst’ aan beide kanten –, moet de moeite worden genomen om de oorzaken van deze verwijdering te doorgronden. Laten we daarom eerst ingaan op de ervaring van de migranten die we tegenkwamen op de boulevard van Tanger.

DE BEHOUDZUCHT VAN MIGRANTEN

Zelden verlaten mensen huis en haard om op de bonnefooi de wereld te verkennen. Doorgaans proberen migranten te ontkomen aan slechte levensomstandigheden. De gastarbeiders werden gedreven door economische misère, de migranten uit de voormalige koloniën raakten op drift door zorgen over de gevolgen van de onafhankelijkheid, vluchtelingen vertrekken vanwege politieke of religieuze onderdrukking, en ten slotte heeft de migratie die voortvloeit uit de hereniging en vorming van gezinnen alles te maken met vaak problematische familieomstandigheden.

Er zijn dus aanmerkelijke verschillen tussen de beweegredenen om het geboorteland te verlaten, maar migratie komt meestal voort uit nood. En het talent om van die nood een deugd te maken is lang niet iedereen gegeven. We stuiten dezer dagen regelmatig op het geromantiseerde beeld van de immigrant als belichaming van een wereld die steeds meer in beweging is. De landverhuizer wordt beschreven als een voorloper, een soort voorhoede tegen wil en dank. Men kan zich van alles voorstellen bij de poging om uit een vaak traumatische ervaring een meerwaarde te putten. Sommige schrijvers of ondernemers of sporthelden of politici hebben op een bewonderenswaardige manier in een nieuw land een vooraanstaande positie verworven. En er zijn ook tal van onderwijzers, winkeliers, politieagenten en verpleegsters die van hun migratie een succes hebben gemaakt.

Het vroege werk van de uit Suriname afkomstige schrijver Anil Ramdas bijvoorbeeld laat zich lezen als het verslag van een onthechting zonder wraakgevoel. Hij laat zien dat migratie niet een somber verhaal van verlies en heimwee hoeft te zijn. De reis van de migrant is er een van traditie naar moderniteit: 'Hierdoor ontstaat een kloof, een breuk in de herinnering, een leegte in het geheugen, zo groot als de oceaan die hij heeft overgestoken. En ik zou graag willen beweren dat die leegte, die witte plek, die vaagheid van het verleden geen tragisch, maar juist een gelukkig gegeven kan zijn, als een bevrijding kan worden opgevat.'

De onthechting van Ramdas slaat over het geheel genomen niet om in een afrekening met het verleden. Zijn blik op het oude vaderland is

liefdevol en doortrokken van een toon die je deelgenoot maakt. En toch proef je ook bij hem soms bitterheid in het oordeel over wat hij heeft achtergelaten. Zo schrijft hij onverschrokken: 'De Surinaamse literatuur is mislukt. En de meest voor de hand liggende verklaring daarvoor is dat Suriname is mislukt. Suriname als gemeenschap bestaat niet en heeft nooit bestaan.' Ook voor Ramdas, die alle nadruk legt op de meerwaarde van de migratie, heeft de relatie met zijn geboorteland pijnlijke kanten.

Een 'brutal bargain' is dat ooit genoemd, een hardhandige ruil: je raakt iets dierbaars kwijt en wint tegelijk de toegang tot een andere cultuur. Om een plaats te verwerven in een nieuw land wordt vaak verraad gepleegd aan familietradities. Zo verwijdert het aanleren van een nieuwe taal veel migranten beetje bij beetje van het ouderlijk huis. Zich staande houden op het slappe koord dat is gespannen tussen het land van herkomst en het land van aankomst vraagt veel inspanning. De verleiding is immers groot om óf geheel en al af te rekenen met wat men heeft achtergelaten óf om juist te blijven vasthouden aan oude herinneringen en zich af te zetten tegen de nieuwe omgeving.

We moeten preciezer kijken naar de mate waarin verplaatsing een ontwortelende ervaring is, ook al weten we dat mensen geen wortels maar benen hebben. Hier gaat het vooralsnog om de ervaringen van de eerste generatie, die van hun kinderen komen daarna aan de orde. Men moet zich de reis in de tijd kunnen en willen voorstellen: een kleine dorpsgemeenschap in het Rifgebergte of Anatolië en dan de grootstedelijke samenleving van Amsterdam en Birmingham, Lyon en Frankfurt. Het gezegde over de gastarbeiders in Marokko luidde: 'Met een ezel naar het vliegtuig.' Daarmee werd bedoeld dat sommigen nog nooit de moderne wereld hadden gezien, ook niet de grote steden in eigen land. Zo worden in één reis een paar stappen overgeslagen, en dat daarbij allerlei kortsluitingen optreden kan niemand verbazen.

De wil om vooruit te komen en de vertrouwde met een plek strijden om voorrang. Een kenmerkende passage uit het levensverhaal van een migrant, opgetekend in *Het geheugen van de stad*: 'Eigenlijk wilde ik niet weg. Ik sprak er met niemand over. Maar ik kon geen beslissing nemen. Het was zo'n grote stap. Ik, een jongen van het platteland. Ik hield intens veel van het leven daar. Het was eenvoudig, overzichtelijk,

je kende iedereen, je wist wat je aan de mensen had. Maar alle dagen waren hetzelfde. Je kwam nooit vooruit. Maar durfde ik de grote wereld in? Ik had wel twee ooms in Nederland, maar was ik flink en slim genoeg om mij daar te redden?’

Ook vroegere generaties migranten die uit Europa naar Amerika trokken worstelden met die overgang van het dorp naar de stad. Hadden we onze klassieken beter gekend, dan hadden we beter kunnen anticiperen op de problematiek van de hedendaagse migranten. Park beschreef al in de jaren twintig het migrantenmilieu van Chicago, vooral ook de getto's die zich daar op een spectaculaire manier ontwikkelden. Dat *Little Italy* ook wel *Little Hell* werd genoemd, vijftien-duizend ongeschoolde boeren uit Sicilië samengepakt in erbarmelijke omstandigheden, zegt genoeg.

De levens van deze migranten waren niet alleen getekend door armoede, maar ook door een moeilijke culturele aanpassing. De vreemde wereld werd zo veel mogelijk op een afstand gehouden. Dat migranten naar elkaar toe trokken in bepaalde wijken, een verschijnsel dat ook wel segregatie wordt genoemd, heeft alles te maken met de wil om het dorp in de stad voort te zetten. ‘Onze grote steden blijken vaak een mozaïek te zijn van gesegregeerde volkeren die proberen hun bijzondere cultuur te behouden.’ De verschillende erfenissen vatte Park samen als een conflict tussen individualisering en gemeenschapsdenken. Die botsing brengt een ander type persoonlijkheid voort, namelijk mensen die leven in de marge van twee uiteenlopende culturen, die nooit volledig in elkaar doordringen. ‘Energie die voorheen in toom werd gehouden door gewoonten en traditie komt nu vrij. Het individu kan zich storten in nieuwe ondernemingen, maar is enigszins richtingloos en zonder controle.’ De uitkomst is een culturele mengvorm, aldus Park. Hij omschreef dat type persoonlijkheid als de ‘marginale mens’.

Het lijkt allemaal erg op de migrantengemeenschappen van vandaag. De botsingen in een samenleving, waar zo velen uit een dorp in een stedelijke omgeving verzeild raken, zijn dan ook niet verwonderlijk. Dat zien we al in de landen van herkomst. De migranten van het Marokkaanse en Turkse platteland maken in steden als Casablanca en Istanbul een ingewikkelde aanpassing mee. Jaren geleden werden me

tijdens een bezoek aan Istanbul de oren van de kop geklaagd door verlichte stadsbewoners die schande spraken van de 'hordes barbaren' uit Anatolië die de stad hadden overmeesterd. Ze raakten niet uitgepraat over al die landgenoten die in vervoering wegzonken bij een leerstellige islam en de open atmosfeer van hun stad kapotmaakten. Dat de gelovige burgemeester van Istanbul ineens met voorstellen kwam om mannen en vrouwen in het openbaar vervoer te scheiden, bevestigde dat sombere vermoeden van de liberale elite.

Immigratie als een bedreiging voor de verdraagzaamheid, dat is op zijn minst een interessant gezichtspunt, zeker tegenover degenen die zonder nadenken beweren dat immigratie een samenleving verrijkt en opener maakt. En dan hebben we het in Istanbul over binnenlandse immigratie. Het is begrijpelijk dat de desoriëntatie nog harder toeslaat wanneer boven op deze overgang van een dorpsgemeenschap naar de anonieme stad ook nog eens de overgang komt naar een ander taalgebied en een seculiere samenleving. Alles bijeen maakt dat de verandering wel heel abrupt.

Nu zou men kunnen zeggen dat migranten met hun voeten stemmen: door de eigen samenleving achter zich te laten maakt men kenbaar voorkeur te geven aan een leven elders. Toch staat veel migranten vooral de welvaart voor ogen en voelen ze zich onbehagelijk bij de vele vrijheden van de westerse landen. Ze willen zich economisch verbeteren, maar ervaren de normen van de liberale samenleving als een ontluistering van alles wat hen dierbaar is. De vrijheden van het nieuwe land worden niet gulzig omarmd, ze worden eerder als een bedreiging ervaren. Wie de moeite neemt om zich een voorstelling te maken van de ervaring van de meeste nieuwkomers begrijpt dat de aankomst in een geheel nieuwe wereld duizelingwekkend is. De Franse historicus Gérard Noiriel schetst het gevoel van ontheemding: 'Boven op de schok van de verplaatsing, de ontdekking van een nieuwe omgeving die is getekend door de snelheid van de lopende band en het verwarringende gangenstelsel van de ondergrondse, komt ook nog eens het onbegrip voor de nieuwe dominante normen.'

De moeizame vestiging roept vooral spanningen op binnen de gezinnen van de migranten. Daar wordt de afstand tot de nieuwe samenleving het hardst gevoeld. Farah Karimi, afkomstig uit Iran en

voormalig lid van de Tweede Kamer, wees daarop: 'Er is beslist sprake van een multicultureel drama. Dat speelt zich vooral af in de huiskamers van de minderhedengezinnen.' Het gaat om een fundamenteel conflict tussen traditionele en moderne opvattingen over de verhouding tussen mannen en vrouwen, ouders en kinderen, gelovigen en ongelovigen. Dat raakt de betrokkenen ten diepste.

Het is niet gemakkelijk om een compromis te vinden tussen een cultuur die in het teken staat van lotsbestemming en een cultuur die probeert individuele vrijheid voorrang te geven. In het ene geval ligt alles nagenoeg vast: de stand, de kaste, de godsdienst waarin men geboren is vormen de mal waarin de rest van het leven wordt gegoten. Er is vrijwel geen ontsnappen mogelijk. In het andere geval wordt het leven gezien als een uitnodiging tot zelfontplooiing. De gedachte dat men het lot in eigen handen moet nemen is strijdig met een traditionele cultuur, die alle nadruk op gemeenschap legt en aan het individu weinig tot geen ruimte laat.

Veel van de onzekerheid komt voort uit de botsing van gezagsgetrouwe culturen met de tamelijk liberale westerse samenlevingen, zeker met Nederland en zijn lage maaiveld. De sociale afstand binnen de Marokkaanse of Turkse samenleving is veel groter dan in de Nederlandse samenleving, waar klassenverschillen nogal informeel tot uiting komen, maar wel degelijk bestaan. Het moet voor nieuwkomers niet gemakkelijk zijn hun weg te vinden in een land dat zoveel onderwatercodes kent.

Kader Abdolah, die als vluchteling uit Iran naar Nederland kwam, beschrijft die verwarring mooi in *De reis van de lege flessen*: 'We waren ineens uit een cultuur waarin alles achter gordijnen gebeurde, in een halfnaakte samenleving gevallen. Ik dacht dat ik voorlopig mijn mond zou moeten houden en goed zou moeten kijken, goed luisteren naar mijn omgeving.' Zijn gezin valt ten prooi aan dezelfde cultuurschok, zijn vrouw wil minder en minder met hem te maken hebben: 'Eigenlijk had ik haar niets aantrekkelijks meer te bieden. In mijn vaderland was ik een man met perspectief. Mijn positie was duidelijk. Maar wie was ik nu? Een zoeker naar kortstondige baantjes.'

Dat verhaal horen we maar al te vaak: gezinnen die onder grote druk komen te staan door het statusverlies van de vader. In veel Marok-